

Вінс В. А.

кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри практичної психології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
ORCID: 0000-0002-7285-7711

Гущенко О. В.

здобувач третього рівня вищої освіти
спеціальності 053 «Психологія»
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
ORCID: 0009-0004-0809-6753

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ НОРМОТИПОВИХ ОДНОЛІТКІВ ДО ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ATTITUDE OF NORMOTYPIC PEERS TOWARDS CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

У статті досліджуються чинники, що впливають на ставлення нормотипових підлітків до однолітків з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. Аналізується поняття «ставлення» як багатовимірного психічного утворення, що включає когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти, а також взаємодіє із соціально-психологічним і культурним середовищем. Розглянуто основні детермінанти ставлення підлітків: особистісні характеристики (емпатія, толерантність, самооцінка, когнітивна гнучкість, попередній досвід взаємодії), соціально-психологічне середовище класу (групові норми, соціальна ідентичність, роль лідерів, дружні взаємини, культура взаємодії), освітнє середовище (педагогічна компетентність, політика інклюзії, наявність ресурсів, психологічний супровід), сімейні установки і культурно-суспільні фактори (стереотипи, медіаобрази, рівень стигматизації, розвиток інклюзивної культури в громаді). Емпіричне дослідження включало опитування батьків (23 особи) і підлітків (25 осіб), що дозволило виявити позитивні тенденції у ставленні школярів до однолітків з особливими освітніми потребами, а також проблемні аспекти, пов'язані з комунікацією, недостатньою інформацією і педагогічною підтримкою. Результати засвідчили, що більшість підлітків демонструє прийняття і відкритість до взаємодії, проте близько третини відчувають невпевненість у спілкуванні та потребують додаткової підтримки. Батьки переважно позитивно оцінюють інклюзивне навчання, визнаючи його вплив на розвиток соціальних навичок дітей, водночас наголошують на необхідності підвищення кваліфікації педагогів і розширення психологічного супроводу. На основі результатів розроблено методичні рекомендації для педагогів, спрямовані на формування толерантності, емпатії і соціально-психологічної компетентності учнів у інклюзивному класі через інтерактивні методи, кооперативне навчання та партнерську взаємодію з батьками.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, інклюзивне шкільне середовище, підлітки, ставлення.

The article examines the factors affecting the attitude of normotypic teenagers to peers with special educational needs in conditions of inclusive education. The concept of «attitude» as a multidimensional mental formation, which includes cognitive, emotional and behavioral components, and also interacts with the socio-psychological and cultural environment, is analyzed. The main determinants of teenagers' attitudes are considered: personal characteristics (empathy, tolerance, self-esteem, cognitive flexibility, previous experience of interaction), social and psychological environment of the class (group norms, social identity, role of leaders, friendly relations, culture of interaction), educational environment (pedagogical competence, inclusion policy, availability of resources, psychological support), family attitudes and cultural and social factors (stereotypes, media images, level of stigmatization, development of inclusive culture in the community). The empirical study included a survey of parents (23 people) and teenagers (25 people), which made it possible to identify positive trends in the attitude of schoolchildren towards peers with special educational needs, as well as problematic aspects related to communication, insufficient information and pedagogical support. The results showed that the majority of teenagers demonstrate acceptance and openness to interaction, but about a third feel insecure in communication and need additional support. Parents mostly positively evaluate inclusive education, recognizing its impact on the development of children's social skills, while emphasizing the need to improve the qualifications of teachers and expand psychological support. Based on the results, methodical recommendations for teachers aimed at forming tolerance, empathy and socio-psychological competence of students in an inclusive classroom through interactive methods, cooperative learning and partnership interaction with parents have been developed.

Key words: children with special educational needs, inclusive education, inclusive school environment, adolescents, attitudes.

Постановка проблеми. Інклюзивна освіта сьогодні є одним із пріоритетних напрямів модернізації шкільної системи, оскільки вона забезпечує рівні можливості для всіх учнів, включно з дітьми з особливими освітніми потребами (ООП). Важли-

вим аспектом успішної інклюзії є ставлення нормотипових підлітків до однолітків з ООП, адже саме взаємодія в колективі формує соціальні навички, емпатію, толерантність і готовність до співпраці. Ставлення школярів є багатовимірним феноменом,

що включає когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти і формується під впливом особистісних характеристик, соціально-психологічного клімату класу, освітнього середовища, сімейних цінностей і культурно-суспільних уявлень. Досвід взаємодії, настанови дорослих, роль медіа та активність інклюзивних громадських практик суттєво впливають на готовність підлітків приймати й підтримувати однолітків з ООП, що робить необхідним детальний аналіз цих чинників. Крім того, створення позитивного ставлення у підлітків сприяє розвитку соціальної чутливості, конструктивної взаємодії і формуванню здорового соціально-психологічного клімату в школі, що є важливою умовою для ефективної реалізації інклюзії. Таким чином, дослідження чинників, що визначають ставлення підлітків до однолітків з ООП, є актуальним для наукового обґрунтування методик формування толерантності, підтримки соціальної інтеграції і розвитку навичок взаємодії в інклюзивному освітньому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади, проблеми сучасних викликів і перспектив впровадження інклюзивної освіти впродовж багатьох років вивчають зарубіжні дослідники (Дж. Дешлер, Дж. Ендрюс, Т. Лорман, Дж. Лупарт, Д. Мітчел, К. Рейсвейк, Д. Харві та ін.) і вітчизняні науковці, серед яких – І. Бех, Н. Бокій, В. Бондар, Н. Денисенко, Н. Іванова, І. Кліш, А. Колупаєва, С. Литовченко, О. Митчик, С. Миронова, О. Панасюк, І. Фаловська, Н. Шматко та ін. Зокрема питання співпраці батьків із родинами з дітьми з ООП розглядають О. Варецька, О. Гаяш, О. Мартинчук, Т. Скрипник, О. Таран та ін. Психолого-педагогічні особливості навчання дітей з ООП досліджують Н. Квітка, А. Кічук, Л. Коваль-Бардаш, Н. Компанець, А. Лапін, О. Чебикін, Н. Ярмола та ін. Попри зазначене у науковому дискурсі залишається актуальною проблема психологічних особливостей ставлення нормотипових однолітків до дітей з особливими освітніми потребами.

Мета статті – визначити чинники, що формують ставлення нормотипових підлітків до однолітків з ООП; дослідити вплив чинників на інтеграцію в інклюзивне середовище; з'ясувати зв'язок батьківських установок із рівнем толерантності і готовністю до соціальної взаємодії підлітків.

Виклад основного матеріалу. Фахівці розглядають «ставлення» як багатовимірне утворення особистості. А. Кічук і О. Чебикін зазначають, що воно вивчається як внутрішній механізм регуляції діяльності, складне психічне утворення (пізнання об'єкта, емоції, поведінка) і як компонент мотиваційно-ціннісної сфери [10]. Г. Гончарова і С. Ларіонов виявили, що людина взаємодіє лише з частиною середовища, яку здатна охопити в певний момент. У підлітків цей «простір взаємодії» різний: хтось легше встановлює контакти, а комусь складніше [3]. У межах інклюзії ставлення нормотипових однолітків до дітей з ООП показує якість соціально-психологічного клімату і готовність до взаємодії, і змі-

нюється під впливом досвіду, виховання і культури взаємодії в колективі [4].

З огляду на те, що ставлення формується як результат складної взаємодії когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів і зазнає впливу соціального контексту, важливо визначити, які саме умови та обставини детермінують його характер у підлітковому віці. Динамічність цього феномену, його залежність від досвіду взаємодії, сімейних установок і особливостей групового мікросередовища зумовлюють потребу в детальнішому аналізі чинників, що визначають ставлення школярів до однолітків з ООП [4; 5]. Розуміння цих факторів дозволяє окреслити механізми формування толерантності, прийняття і конструктивної взаємодії в інклюзивному освітньому середовищі.

Особистісні чинники. Індивідуально-психологічні особливості підлітків значною мірою визначають специфіку їхнього ставлення до однолітків з ООП. До основних детермінант належать: рівень емпатії і толерантності (здатність до співпереживання, прийняття відмінностей, поваги до індивідуальності іншого); самооцінка і впевненість у собі (висока самооцінка пов'язана з меншою ймовірністю агресивних чи упереджених реакцій); попередній досвід взаємодії з дітьми з ООП (позитивний досвід сприяє відкритості, а негативний може викликати уникання або настороженість); когнітивна гнучкість (уміння сприймати різні точки зору та адаптуватися до нових соціальних ситуацій) [4].

Соціально-психологічні чинники. Важливу роль у формуванні ставлення підлітків до однолітків з ООП відіграє соціальна динаміка колективу. Групові норми і цінності, прагнення відповідати очікуванням однолітків і вплив лідерів класу можуть як сприяти включенню, так і призводити до відторгнення. Дружні стосунки значно знижують стигматизацію і допомагають долати стереотипи. «Завдяки психологічній підтримці, – доводить Л. Прохоренко, – створюються сприятливі умови для навчання та соціалізації дітей з ООП, забезпечуються індивідуальний підхід, емоційна підтримка, розвиток соціальних навичок, формування необхідних життєвих компетенцій» [8, с.16].

Освітнє середовище. Шкільний простір суттєво впливає на формування ставлення учнів до однолітків з ООП. Важлива дієва політика інклюзії і професійна підготовка педагогів, здатних організувати взаємодію і створювати безпечну атмосферу [4]. В. Вінс зазначає, що саме педагоги формують середовище прийняття, підтримки і толерантного ставлення до всіх учнів [2]. Не менш важливі ресурси – асистент учителя, адаптовані матеріали, психологічний супровід і інші форми допомоги.

Сімейні чинники. Ставлення підлітків значною мірою віддзеркалює установки їхніх батьків. О. Варецька зауважує, що «активна позиція батьків, їхнє самостійне мислення, надання їм права вибору, який має бути відповідальним, відбивається на освітній траєкторії дитини з ООП, їхній соціалізації» [1, с. 25]. Дослідження О. Мартинчук, Т. Скрип-

ник, О. Таран та ін. показують, що сімейні установки щодо толерантності, доброзичливості й рівності значною мірою детермінують соціальні реакції підлітків у шкільному середовищі [9]. Якщо сім'я підтримує інклюзивні цінності, пояснює особливості різних людей і заохочує співчуття, підліток частіше виявляє прийняття і бажання допомагати. Натомість упередження дорослих транслуються на дітей і формують негативні стереотипи, які закріплюються в підлітковому колективі. Тому батьківські установки, рівень толерантності і готовність підтримувати інклюзію безпосередньо впливають на те, як діти сприймають однолітків з ООП.

Культурно-суспільні чинники. Уявлення суспільства про інвалідність, поширені стереотипи і рівень стигматизації мають помітний вплив на те, як підлітки сприймають однолітків з ООП. Важливу роль відіграють медіа: дітей з ООП показують як героїв, жертв чи як звичайних членів суспільства – кожен із образів формує певні очікування та установки. Розвиток інклюзивної культури у громаді – наявність соціальних ініціатив, освітніх / волонтерських проєктів – сприяє позитивним змінам у ставленні і підвищує рівень прийняття [6; 7].

Особливості однолітка з ООП. Сприйняття підлітками конкретного учня також залежить від типу й вираженості порушення (невидимі порушення часто викликають нерозуміння, фізичні – співчуття або настороженість); рівня комунікативних і соціальних навичок; участі у спільній діяльності і навчальних успіхів, що сприяє інтеграції у групу. Л. Луканьова звертає увагу на те, що дитина з ООП, як і будь-яка інша, має власні переживання, погляди і природне прагнення до активної взаємодії з однолітками й дорослими. У цей важливий етап розвитку вона потребує емоційної безпеки, стабільної підтримки і доброзичливого ставлення з боку оточення. Забезпечення атмосфери партнерства, поваги й довіри створює умови для її гармонійного особистісного зростання і відчуття впевненості у власних можливостях [6].

Отже, ставлення нормотипових підлітків до однолітків з ООП формується під впливом сукупності особистісних, соціально-психологічних, сімейних, освітніх і культурних чинників. Найсприятливіші умови для розвитку толерантних установок виникають у середовищі, де забезпечено підтримку, інформування, можливості для співпраці і безпечний простір для взаємодії. Зважаючи на багатовимірність чинників, що визначають ставлення підлітків до однолітків з ООП, постає необхідність емпіричного підтвердження окреслених теоретичних положень. Для цього важливо врахувати позицію дорослих, адже саме батьківські установки значною мірою впливають на формування соціальних орієнтацій дитини та її готовність до взаємодії в інклюзивному середовищі. З цією метою нами була розроблена відкрита анкета, спрямована на визначення поглядів і переживань батьків щодо інклюзії, а також їхніх очікувань стосовно школи і педагогів. Всього учасників анкетування – 23 особи.

Щодо загальних вражень навчання дитини в інклюзивному класі більшість батьків позитивно оцінюють інклюзивне навчання: переважно позитивні – 45%; скоріше позитивні, але з певними застереженнями – 30%. Третина висловлює певні побоювання чи сумніви: нейтральні – 15%; скоріше негативні – 10%, що свідчить про потребу в роз'яснювальній роботі та інформуванні щодо переваг інклюзії. Однак понад 80% батьків відзначають позитивний або частково позитивний вплив інклюзивного навчання на соціальний розвиток підлітків – це підтверджує важливість інтеграції в освітнє середовище різних категорій дітей як однієї з умов формування зрілих міжособистісних навичок. Серед основних труднощів у навчанні дитини в інклюзивному класі відповіді батьків розподілилися наступним чином: недостатня адаптація програм і методів – 34%; перевантаження вчителя – 25%; можливі конфлікти чи непорозуміння між дітьми – 28%; не бачу труднощів – 13%. Отже, найчастіше батьки звертають увагу на педагогічні труднощі – адаптацію навчальних матеріалів і навантаження педагогів. Також хвилюють міжособистісні аспекти, зокрема взаємини підлітків, що підкреслює важливість якісного супроводу інклюзивного процесу. Щодо готовності / неготовності підтримувати ініціативи школи, спрямовані на розвиток толерантності і взаємоповаги між підлітками отримано наступні результати: готові брати активну участь – 41%; готові підтримувати при необхідності – 37%; скоріше ні – 14%; ні – 8%. Такі відповіді, на наш погляд, вказують, що переважна більшість батьків демонструє готовність до співпраці зі школою. А це, в свою чергу, створює потенціал для ефективної просвітницької роботи і реалізації спільних проєктів. На покращення інклюзивного навчання, на думку батьків, можуть вплинути зміни, пов'язані з: підвищенням кваліфікації педагогів – 33%; розширенням психологічного супроводу – 29%; покращенням матеріально-технічного забезпечення – 25%; активнішою роботою з учнями і батьками – 13%. Отже, батьки наголошують на необхідності професійної підтримки педагогів і посилення психологічного супроводу інклюзивних класів. Це свідчить про усвідомлення ними складності роботи з різнорівневними групами підлітків і потребу в системному підході.

Отримані дані показують переважно позитивне ставлення батьків до інклюзивного навчання, хоча частина з них потребує додаткової підтримки школи й фахівців. Батьки визнають цінність інклюзії для розвитку соціальних навичок, толерантності й емпатії дітей, проте звертають увагу на організаційні труднощі і необхідність професійного супроводу. Результати окреслили батьківські установки, що впливають на соціально-психологічний клімат і ставлення дітей до однолітків з ООП. Водночас батьківська позиція є лише частиною системи чинників, які формують ставлення підлітків. Для повного розуміння процесу важливо враховувати і думку самих школярів, тому наступним етапом дослідження стало вивчення їхнього досвіду взаємодії з однолітками з ООП.

В опитуванні взяли участь 25 осіб. Відповіді нами згруповані за змістом. На запитання «*Як ти ставишся до того, що у твоєму класі навчаються однолітки з ООП?*» було з'ясовано, що 45% сприймають це нормально, для них це звична частина шкільного життя; 25% респондентів цікаво з ними спілкуватися, хоч інколи бувають труднощі; 20% зазначили, що їм важко звикнути, й іноді вони почуваються невпевнено; 10% підліткам не дуже подобається, і вони почуваються незручно. Тобто за результатами, ми бачимо, що більшість підлітків демонструє прийняття і спокійне ставлення, що свідчить про позитивний потенціал інклюзивного середовища. Однак близько третини мають сумніви чи дискомфорт, що може бути пов'язано з нестачею інформації або досвіду соціальної взаємодії.

Респонденти вважають, що їм *допомагають краще розуміти і приймати однолітків з ООП* спільні заняття / проекти, коли всі працюють разом (40%); пояснення вчителя / психолога, чому ровеснику з ООП потрібна певна підтримка (30%); особисте спілкування, в процесі якого підлітки пізнають один одного ближче (20%); приклади інших однокласників, які дружать чи допомагають одноліткам з ООП (10%). Отримані дані підтверджують результати досліджень науковців [5; 6; 8], що діти найкраще розуміють однолітків з ООП через спільну діяльність, оскільки вона зменшує дистанцію, руйнує упередження й створює досвід взаємної взаємодії. Важливою є й роль педагогів у поясненні особливостей учнів і цінність особистого контакту й позитивних моделей поведінки.

Серед *труднощів у спілкуванні з однолітками з ООП* частина підлітків відчуває невпевненість у комунікації, що є типовим для підліткового віку й пов'язано з високою чутливістю щодо соціальних оцінок – 35% опитуваних вказали, що їм іноді важко зрозуміти, як правильно реагувати або що сказати. Потреба у навичках емпатійного спілкування і соціальної чутливості є очевидною: 20% підліткам іноді поведінка однолітків з ООП є незвичною для них, а 15% школярів вказали, що вони уникають спілкування, бо бояться щось зробити неправильно. Водночас 30% респондентів вказують на відсутність бар'єрів – це позитивний індикатор соціальної зрілості.

На думку опитуваних, *для комфортного навчання всім учням, включаючи дітей з ООП, найчастіше в класі бракує* спільних активностей, де підлітки можуть взаємодіяти як команда (40%); більше підтримки з боку вчителів / асистентів (25%); роз'яснень про особливості однокласників і як з ними спілкуватися (20%); толерантної поведінки деяких учнів (15%). Отже, нормотипові підлітки наголошують на важливості командної роботи як головного ресурсу гармонізації стосунків із дітьми з ООП. Потреба в додатковій педагогічній підтримці також залишається актуальною. Частина учнів відзначає нестачу інформації і проблеми з атмосферою в класі, що, на наш погляд, може вказувати на роль колективних норм.

Покращити стосунки між учнями з ООП і нормотиповими підлітками, на думку самих підлітків, може збільшення інтерактивних занять, тренінгів, ігор і різних цікавих заходів у змішаних групах (45%); тематичні бесіди / розмови / класні години / перегляди і обговорення кінофільмів про різноманіття і взаємоповагу (25%); організація цільових волонтерських / творчих проєктів, де всі можуть проявити себе (20%); залучення психолога для тренінгів із комунікації (10%). Отримані дані вказують на перевагу інтерактивних форм роботи, що є цілком закономірно, адже підлітки природно схильні до активних форматів взаємодії. Вони готові до відкритого діалогу і навчання соціальним навичкам, що важливо в інклюзивному середовищі. Присутність психолога також визнається корисною, хоча меншою частиною учасників.

Отже, результати анкетування підлітків свідчать, що їхнє ставлення до однолітків з ООП загалом позитивне, але супроводжується певною невпевненістю і труднощами у комунікації. Підлітки готові до взаємодії, однак потребують підтримки педагогів і психологів для розвитку емпатії і соціальних навичок. Важливими умовами гармонізації стосунків є спільні інтерактивні активності і доступні пояснення особливостей однокласників. Ставлення підлітків формується під впливом особистого досвіду і шкільного мікросередовища, яке може як підтримувати, так і ускладнювати прийняття. Виявлені тенденції і труднощі підкреслюють необхідність систематичного розвитку соціальної чутливості і впровадження методичних рекомендацій для педагогів інклюзивних класів.

Методичні рекомендації для педагогів, які працюють в інклюзивних класах:

1. Створення безпечного і приймаючого середовища – педагогам важливо формувати клімат, у якому кожен учень відчуває себе значущим і захищеним. Це включає чіткі правила взаємоповаги, нульову толерантність до булінгу, а також регулярне обговорення цінностей партнерства й підтримки.

2. Формування емпатії через інтерактивні методи – рольові ігри, групові вправи, тренінги на розвиток емоційної чутливості допомагають підліткам зрозуміти досвід однолітків з ООП і сприяють зниженню соціальної дистанції і формуванню глибокого взаєморозуміння.

3. Використання кооперативних форм навчання – спільна робота у малих групах / парах, де завдання розподіляються відповідно до індивідуальних можливостей учнів, сприяє успішній взаємодії. Позитивний досвід співпраці з часом формує сприятливі умови для позитивного ставлення нормотипових однолітків до дітей з особливими освітніми потребами.

4. Моделювання ситуацій успіху для учнів з ООП – педагог має створювати умови, у яких дитина з особливими потребами може проявити свої сильні сторони. Публічне визнання навіть невеликих досягнень зменшує упередження й підсилює позитивне ставлення однолітків.

5. Партнерська комунікація з батьками всіх учнів – важливо систематично інформувати батьків про цілі інклюзії, успіхи й труднощі дітей, знімати їхні страхи і формувати загальне ціннісне бачення підтримки різноманітності. Педагог має координувати взаємодію сім'ї і школи як єдиної виховної системи.

6. Співпраця з асистентом учителя і психологом – командний підхід забезпечує комплексний вплив: асистент надає індивідуальну підтримку учню з ООП, психолог проводить тренінги соціальних навичок для всього класу, а педагог інтегрує ці напрацювання у щоденну діяльність. Така взаємодія підсилює ефективність формування позитивного ставлення.

7. Систематична профілактика негативних установок і стереотипів – учителю важливо фіксувати ознаки соціальної ізоляції, упереджень чи агресивних проявів у класі. Через бесіди, обговорення, перегляд відеоматеріалів, ситуаційний аналіз педагог може допомагати підліткам критично переосмислювати хибні уявлення і формувати більш толерантні погляди.

Висновки. Таким чином, ставлення підлітків до однолітків з ООП формується під впливом комплексної взаємодії особистісних, соціально-психологічних, сімейних, освітніх і культурно-суспільних чинників. Особистісні детермінанти, такі як емпатія, самооцінка, когнітивна гнучкість і попередній досвід взаємодії, безпосередньо впливають на відкритість і готовність до включення. Соціально-психологічні фактори, зокрема групові норми, статус однолітків, дружні зв'язки і культура взаємодії в класі, значно модулюють ставлення підлітків. Освітнє середовище і професійна компетентність педагогів визначають рівень безпечної і приймаючої атмосфери, яка сприяє розвитку толерантності. Сімейні установки й позиція батьків безпосередньо впливають на соціальні орієнтації дитини та її готовність до взаємодії з однолітками з ООП. Емпіричні дані підтверджують, що підлітки демонструють загалом позитивне ставлення до однолітків з ООП, проте потребують цілеспрямованої підтримки педагогів і психологів через інтерактивні заняття, спільні проекти та інформаційне роз'яснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Варецька О. Інклюзивне навчання: співпраця з батьками. *Молодь і ринок*. 2023. № 9 (217). С. 22–28. <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.291076>
2. Вінс В., Садкова Т. Шляхи формування толерантного ставлення молодших школярів до дітей з особливими освітніми потребами *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2024. № 2(23). С. 9–22. <https://doi.org/10.33189/epns.v2i23.227>
3. Гончарова Г.О., Ларіонов С.О. Система ставлень особистості: теоретичні аспекти дослідження. *Право і безпека*. 2017. № 1 (64) 2017. С. 130–134. URL: <https://dspace.univd.edu.ua> (дата звернення: 12.10.2025).
4. Діти з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому просторі: навч.-метод. посіб. / авт.: Н. Ярмола, Л. Коваль-Бардаш, Н. Компанець, Н. Квітка, А. Лапін. Київ : ІСПП імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2020. 208 с.
5. Іванова Н. В., Денисенко Н. Г., Фаловська І. Д., Митчик О. П., Кліш І. С. Інклюзивна освіта в контексті підготовки сучасного педагога: теоретико-методологічний аспект. *Інклюзія і суспільство*. 2025. Вип. 1(9). <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2025-1-3>
6. Луканьова Л. Психолого-педагогічні аспекти соціалізації та соціальної взаємодії осіб з порушеннями інтелектуального розвитку. *Theoretical and applied aspects of sustainable development of Ukrainian regions : scientific monograph*. Riga, Latvia, 2025. Volume 1. С. 503–515. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-539-6-22>
7. Панасюк О. П., Бокій Н. Є. Сучасні виклики та перспективи впровадження інклюзивної освіти в Україні. *Collection of scientific papers «SCIENTIA»*. Bern, Swiss Confederation. 2025. February 28. P. 220–223. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/2493> (дата звернення: 07.11.2025).
8. Прохоренко Л. Психологія інклюзії: освіта та соціалізація дітей з особливими потребами. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2024. № 3 (115). С. 7–20. URL: https://ojs.csnukr.in.ua/index.php/Exceptional_chi. (дата звернення: 12.10.2025).
9. Скрипник Т., Мартинчук О., Таран О. Зміст і передумови діяльності батьків дітей з особливими освітніми потребами в міждисциплінарній команді супроводу. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. Серія «Педагогічні науки»*. 2024. № 1(32). С. 80–90. [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2024-1\(32\)-84-90](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2024-1(32)-84-90)
10. Чебикін О. Я., Кічук А. В. Психологічні особливості ставлення майбутніх педагогів до еколого-виховної діяльності. *Наука і освіта*. 2009. №10. С. 99–105. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/14440> (дата звернення: 05.11.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025